

Korunk eszméi és a magyar szellemi élet

AZ IDEOLÓGIÁRÓL ITT ÉS MOST

Az utóbbi években kiéleződtek az eszmei viták s ennek okát természetesen nem kizárólag az ideológiában kell keresni, hanem a gazdaságban és a társadalomban, tehát a valóságban, ahol sűrűsödtek a nehézségek és fokozódtak az érdek-összeütőkzések. A valóság és a gondolkodás közötti szoros összefüggést hangsúlyozni kell, mert a „tisztá” eszmeiség felől sok mindent nem lehet megérteni. Ugyanakkor azt sem kell tagadni, hogy az ideológiának van egy belső mozgása, amely a régi hagyományokra vagy a mai eszmei áramlatokra épül, éppen a valóságban végbemenő jelenségek értelmezésében. Ideológiát az érdekektől elválasztani nem lehet, pedig az érdekek nem minden esetben objektív folyamatoknak a kifejezői, nagyon is kötődnek szubjektív, tudati tényezőkhöz. Ilyen módon az ideológiai interpretáció nem feltétlenül a valóság tükröződése, sőt szembe is kerülhet azzal. Emellett az ideológiát nem kizárólag a hazai valóság determinálja, hanem a nemzetközi gazdasági, társadalmi politikai helyzet alakulása, sőt annak értelmezése is. A magyar világ — szellemi életünk is — hajlamos a befelé fordulásra, valamiféle öntörvényszerűség keresésére, a legrosszabb esetben egyenesen a provincializmusra, mégsem állíthatjuk, hogy a nemzetközi politikai-eszmei áramlatok ne hatnának ránk.

Az alábbiakban a nemzetközi és a hazai eszmei jelenségekkel kívánok foglalkozni, főleg a politikai gondolkodás alakulása szempontjából, nem felejtve el a valóság és ideológia közötti összefüggéseket.

A NYUGATI VILÁG ESZMEI ÚTJA: A BALOLDALTÓL A JOBBOLDALIG

A nyugat-európai eszmei fejlődés szempontjából érdemes egy ciklikus jelenségre felhívni a figyelmet: 1945 után — a hetvenes évek elejéig — a baloldaliság volt az uralkodó tendencia, különösen az értelmiség körében, ma viszont inkább a jobboldaliság. Hadd emlékeztessék rá: a második világháborúból úgy jöttek ki a népek, hogy nemcsak a fasizmus alól akarnak felszabadulni, hanem társadalmat is akarnak változtatni. Ez volt az az időszak, amikor a baloldaliság különböző változatokban jelentkezett: marxista, szociáldemokrata, sőt polgári liberális vagy radikális változatban is. Alapvető kategóriái az igazi demokrácia és a társadalmi haladás voltak, akár forradalom, akár reformok útján. Ez a szellemi klímát is meghatározta: közvetlenül a második világháború után a nem marxista baloldali értelmiség kereste a kapcsolatot a munkásmozgalommal, sőt magával a marxizmussal is.

1945 után a polgári vagy kispolgári értelmiség ideológiája elsősorban a francia egzisztencializmusból táplálkozott, amely egyeztetni akart a marxizmussal. J. P. Sartre 1960-ban jelentette ki, hogy a marxizmus „a mi korunk filozófiája: nem haladható meg, mert azok a körülmények, amelyek létrehozták, nincsenek meghaladva.” Közismert, hogy Satre elfogadta a

---

A művelődési miniszter előadása elhangzott Szegeden, a JATE oktatóinak tanácskozásán, 1984 februárjában.

marxizmus társadalom- és történelemszemléletét, és a marxista elméletet elsősorban az egyénről való gondolkodással, az úgynevezett egzisztencialista pszichoanalízissel akarta kiegészíteni. A marxizmus részleges elfogadása a társadalmi változás követeléséhez kapcsolódott, és nemcsak az egzisztencialistáknál, de a neokatolikus és más irányzatoknál is.

A fejlett kapitalista országokban azonban radikális társadalmi változtatásokra nem került sor. Az amerikai befolyás erősödésével, a Marshall-terv meghirdetése után a kommunistákat Olaszországban és Franciaországban az uralkodó osztályok kiszorították a hatalomból. A kapitalista rendszer stabilizálása érdekében politikailag és eszmeileg támaszkodott a kereszténydemokrata vagy szociáldemokrata pártokra, amelyek legfeljebb reformokat hirdettek meg. A stabilizációhoz nagymértékben hozzájárult a tudományos-technikai haladás, amelyet eszmei szempontból is felhasználtak a marxizmus ellen. Ekkor bontakozott ki a technokrata ideológia, jött létre az „ipari”, a „jóléti állam” vagy a „fogyasztói társadalom” elmélete, s terjedtek el a neopozitivistá filozófiák. Kialakult széles körökben az a meggyőződés, hogy a kapitalista rend minden ellentmondást fel tud oldani, fejleszteni tudja a termelést, emelni az életszínvonalat, fenntartása tehát szükségszerű, legfeljebb reformálni kell, mégpedig a technikai racionalitás jegyében. Ezt az uralkodó hangulatot az sem zavarta, hogy közben a „harmadik világ” végigvitte harcát a politikai függetlenségért és új tényezőként jelentkezett a világpolitikában.

Ezek után a hatvanas évek második felében az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában váratlanul tűnt a fiatalság és különösen az értelmiségi fiatalság „lázadása”. Ez a „lázadás” összefüggött a kapitalizmus fejlődésének általános ellentmondásaival, a gazdasági recesszió előjelével, a társadalmi struktúrában végbement minőségi változásokkal, de az életforma átalakulásával is. Az „új baloldal” ideológiája elsősorban az életforma forradalmát hirdette meg, bár Nyugat-Európában — különösen Franciaországban és Olaszországban — a társadalom megváltoztatását is célul tűzte ki. A nyugat-európai országokban az uralkodó osztály 1945 után mindent megtett annak érdekében, hogy a kommunista pártokat visszaszorítsa, a marxizmust és a létező szocializmust lejárassa. Az „új baloldal” is antikommunista volt, élesen bírálta a kommunista pártokat, de a társadalom megváltoztatására vonatkozó gondolatait mégis a marxizmus eszméjéből merítette, és antikapitalista célokat hirdetett. Az ifjúság „lázadása” megbukott, mert helyzetelemzése nem volt konkrét; megbukott, mert a szubjektív tényezőket oly mértékben állította előtérbe, hogy nem vette tudomásul azokat a nagy társadalmi-gazdasági folyamatokat, amelyek 1945 után a kapitalista társadalomban végbementek; megbukott, mert nem találta meg a kapcsolatot a nép széles rétegeivel, mindenképp a munkásosztállyal és annak szervezett mozgalmával.

Az „új baloldal” hagyott egy emléket: az életforma forradalmának az emlékét, és az ehhez kapcsolódó „ellenkultúrát”. Bizonyos politikai elemek is továbbéltek a terrorizmusban és olyan mozgalmakban, amelyek a kapitalista társadalom szélén bukkannak fel, de ezek már nem társadalmi tényezők.

1968 után Nyugaton megindult egy egészen más ideológiai építkezés, az új konzervativizmus és az új jobboldal építkezése. Érdekes nyomon követni, hogy a kapitalista társadalom vezető rétegei milyen hamar igyekeztek levonni az „új baloldal” jelentkezéséből az ideológiai tanulságokat. Mindenképp azt, hogy a tudati tényezőknek sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a kapitalizmusban is, mint ahogy azt hitték. A kapitalizmus teoretikusai arra a következtetésre jutottak, hogy meg kell erősíteni eszme- és értékrendszerüket, mégpedig a konzervativizmus jegyében; hogy az emberi jogokra hivatkozva még élesebbé kell tenniük harcukat a kommunizmus ellen, hogy integrálni kell az úgynevezett ellenkultúra olyan elemeit, amelyek a kulturális iparban hasznosíthatók, ezzel politikailag semlegesíthetők, de az ifjúság szubkultúrájának manipulálását szolgálhatják.

Az új konzervativizmus és az új jobboldal nézeteit gazdaságilag kívánta megalapozni. Az előzményt a klasszikus polgári közgazdaságban találták meg, Adam Smithre visszamenve. Az úgynevezett neomonetáris iskola (Milton Friedmann és hívei) javasolta megszüntetni az állami beavatkozást a gazdaságba, korlátozni az állam szerepét a szociális politikában, oktatásban és

a kultúrában, előnyben részesíteni a magánkezdeményezést, leszállítani az adókat, hogy ezzel a beruházásokat lehessen elősegíteni, inkább az inflációt csökkenteni, mint a munkanélküliséget, és szabadabbá tenni a piacot belföldön és nemzetközileg egyaránt.

A szociológiából a neokonzervativizmus átvette azokat az elméleteket, amelyek a „poszt-indusztriális társadalom” eljövételét jósolták. Így Daniel Bell, aki szerint a javak termelésével szemben az úgynevezett szolgáltató gazdálkodás kerül előtérbe, átalakul a foglalkozási struktúra, s ezen belül megnő a tudással rendelkező társadalmi rétegek jelentősége, és egy új értékrendszer kialakítása válik szükségessé.

A neokonzervativizmus segítségül hívta a szociobiológiát is, azokat a nagyon leegyszerűsített tételeket, amelyek szerint az emberek veleszületett tulajdonságaiknál fogva különböző értéket képviselnek egyénileg, csoportban vagy fajok szerint. A szociobiológiának a terjedése az Amerikai Egyesült Államokban természetesen összefüggött azzal a megkülönböztető faji politikával, amely a konzervativizmusnak mindig része volt.

És végül a konzervatív ideológiai rekonstrukció része lett a vallás, mindenekelőtt az az amerikai fundamentalizmus, amely néhány alaptételre redukálja a vallásosságot, s hozzákapcsolja a puritanizmus erkölcséhez.

Politikailag az amerikai szupremácia ideálja lett része ennek a konzervativizmusnak, amely nem pusztán gazdasági vagy katonai hatalmat jelent, hanem — e szerint az ideológia szerint — a demokrácia, az erkölcs és az emberi jogok képviselése is.

Intellektuálisan nem lehet túl „gazdagnak” nevezni ezt a neokonzervatív ideológiát, de hatásosságát tagadni helytelen volna.

Az átállás Nyugat-Európában is megtörtént bizonyos sajátosságokkal. Angliában, ahol a konzervativizmusnak gazdag hagyományai vannak, a neokonzervativizmus hozzákapcsolódott egy úgynevezett populista irányzathoz, amely a hagyománytisztelő, a birodalmát elvesztett, éppen ezért nemzetileg érzékeny nép mindennapi érdekeit és tudatát akarja kifejezni.

Nyugat-Németországban az irracionális filozófia bizonyos hagyományait használták fel, főleg Nietzsche és a misztikus Heidegger kultuszát. Az etológiából átvették a hierarchikus társadalom gondolatát. Az új vallástörténet olyan elemeit is felhasználták, amelyek ugyanezt az ideált támasztják alá az indogermán hagyományok alapján. Ezek az irányzatok találkoztak a régi politikai jobboldallal, sőt néhol a neofasizmussal is, mégsem szabad ezekkel teljesen azonosítani, mert hajdani polgári liberálisok is felkarolták.

Az ideológiai harc a legélesebb ma Franciaországban, ahol nem a jobboldal győzött a választásokon, hanem a baloldal, de ahol az erőviszonyok nagyon is kiegyenlítették. Ennek következtében Mitterand megválasztása óta a jobboldal minden eszközzel megpróbálja lehetetlenné tenni a baloldali program megvalósítását. A francia polgárság ilyen körülmények között a liberalizmust hirdeti, de a múlthoz képest nem radikális polgári, hanem konzervatív jelleggel. Elég ebből a szempontból arra a nagy népszerűsége utalni, amelyet a francia polgárság körében a nemrég elhunyt Raymond Aron váltott ki, aki a marxizmussal, sőt a mindenféle baloldalisággal szemben a neoliberais reformizmust hirdette meg. *Emlékiratai* ennek az álláspontnak az apológiáját adják, s a saját tapasztalatra hivatkozva azt akarják bebizonyítani, hogy szembe kell fordulni a Dreyfus-per óta kialakult francia baloldali értelmiségi hagyománnyal. A munka epilógusában a nyugati liberális társadalom előnyeit és az ezzel kapcsolatos fejlődést hangsúlyozza, de maga sem tud mit kezdeni a társadalmi igazság és egyenlőség kérdésével, s e tekintetben a szkepszist javasolja. Ez a szkepszis persze jó lelkiismerettel töltheti el mindazokat, akik azt állítják, hogy a társadalmat nem lehet és nem is érdemes megváltoztatni. Közben ugyanakkor a francia neofasizma jobboldal rohamosan előre tör.

Az eszmei légkörre jellemző, hogy a hajdani újbalos értelmiség egy része is átállt az új jobboldal vagy az új konzervativizmus pozíciójára. Ez esetben sem arról van szó, hogy az „új filozófusok” csak a marxizmussal folytatják a vitát, hanem fellépnek minden baloldaliság, sőt minden haladás ellen. Azok az írások, amelyek a hetvenes évek elejétől jelentek meg Franciaországban az „új filozófia” és az új jobboldal képviselőinek a tollából, megkérdőjelezték az államot, a ha-

ladást, a rációt, s elítélik a reneszánsztól kezdve az egész polgári filozófiát. Közülük sokan átvesszik az indogermán hierarchikus társadalom elméletét, az irracionalizmust vallásos vagy laikus formában, s nem riadnak vissza a nacionalizmus és a faji gondolat feltámasztásától sem.

Ennek a felfogásnak következményét jól mutatja az egyik új jobboldalinak, Alain de Benoist-nak az 1789-es forradalommal kapcsolatos kijelentése: „Szembenem nem a baloldal vagy a kommunizmus, vagy a felforgatás az ellenség, hanem minden egalitáriánus ideológia, amelynek megfogalmazásai — legyenek azok vallásosak vagy laikusok, misztikusok vagy kizárólagosan tudományosak — kétezer év óta szüntelenül virágnak, amelyeknek fejlődésében 1789 eszméi csak egy szakaszt jelentenek, és amelyeknek a jelenlegi felforgatás és a kommunizmus pusztán csak következményei.” Tehát az egyenlőtlenség természeti adottság s ennek csak következménye egy szigorúan hierarchikus, antidemokratikus és antiszociális társadalom.

Ezzel az eszmei helyzettel szemben, ami Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban kialakult, úgy tűnik, mint hogyha a baloldal és a baloldali értelmiség ideológiailag leszerelt volna. Igaz, ez az értelmiség egyes nyugat-európai országokban keresi a kapcsolatot a szociáldemokráciával, de egyre tévovábbban. Az antikomformista, de főleg az antikommunista nyomás hatása alatt mintha megbénult volna eszmei-politikai tevékenysége. Egy olyanfajta konszenzus jött létre a konzervativizmus és a polgári baloldal között az antikommunizmus jegyében, amely fogva tartja ezt az értelmiséget saját értékei védelmében is.

Ha oda jutottunk el, hogy az antikommunizmus alapján konzervativizmus és polgári baloldal is találkozhattak, akkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy miként lehetett ilyen hatást elérni? Az okok természetesen összetettek, de legalább hármat érdemes kiemelni.

Az első magának a marxizmusnak az értelmezésével függ össze. A marxizmus ellenfelei azt állítják — jobb- és baloldaliak egyaránt —, hogy a szocializmus nem tudta megvalósítani a marxizmus „proféciáját”. A neokonzervativizmus ebből a szempontból még tovább megy, és azt mondja, hogy a marxi gondolat önmagában is elhibázott volt. Ugyanakkor roppant érdekes, hogy míg a politikai gondolkodás terén ezt a tételt nagyon széles körben el tudták fogadtatni, a tudományban a marxizmus jelentőségét sokan elismerik. Jean-Marie Domenach neokatolikus filozófus írt egy könyvet, *Ankét korunk eszméiről* címmel, amelyben azt állapítja meg, hogy „a marxizmus megszűnt a cselekvés ideológiája lenni a nyugati értelmiség számára, megmaradt azonban mint a kritikai teória szemlélete”. Magyarul arról van szó, hogy a történettudományban, közgazdaságban, szociológiában a marxi kategóriákat a tudományos gondolkodás elfogadja, de az értelmiség a politikában szembefordul a marxizmussal. Ennek az érvelésnek a furcsasága az, hogy a marxizmus történelem- és társadalomszemlélete nem kizárólag a marxizmusé, hanem egy hosszú tudományos és politikai fejlődés eredménye. Ha tehát azt vetik a marxisták szemére, hogy nem valószínűzték meg Marx gondolatait, vagy hogy azokat egyáltalán nem lehet megvalósítani, akkor meg kell azt is kérdeznünk, hogy állunk a társadalmi igazságosság és egyenlőség, a nemcsak jogi vagy politikai esélyegyenlőség, a létbiztonság és a munkához és kultúrához való jog és sok más hasonló eszme megvalósításával, amelyeket Marx előtt és Marx után polgári gondolkodók is meghirdettek? A baloldali értelmiség politikai leszerelése ugyanis mindezt érinti.

A második ok, amivel az antikommunizmus sikert tudott elérni, az, hogy a létező szocializmus nem tudott megoldani vagy nem megfelelően tudott megoldani olyan kérdéseket, mint a gazdaság hatékony fejlesztése, a technika haladás érvényesítése, a dolgozók életszínvonalának erőteljesebb emelése. Ebben az esetben teljesen figyelmen kívül hagyják azt a történelmi helyzetet, amelyben a szocializmus a különböző országokban győzött, és ezzel együtt természetesen azokat a gazdasági, társadalmi-kulturális körülményeket, amelyek között meg kellett kezdeni az új társadalom építését. De figyelmen kívül hagyják a ténylegesen elért eredményeket is, s megtévesztő módon összehasonlítási alappal a fejlett kapitalista országok vívmányait tekintik.

Elhöz kapcsolódik az az érvelés is, hogy a szocializmus nem tudta megteremteni az igazi demokráciát, amely a bírálók szerint elsősorban politikai pluralizmust jelent, és az egyéni szabadságjogok korlátlan érvényesítését. Érdemes persze arról vitatkozni, hogy a szocialista or-

szágok fejlődése során miért a proletárdiktatúra eszméje határozta meg az intézményrendszert, ehhez milyen külső és belső körülmények járultak hozzá. Arról is, hogy miként lehet a szocialista demokráciát továbbfejleszteni. Megfelelkezni azonban arról, hogy a szocialista társadalom a demokrácia gyakorlásának, a jogok egyenlő érvényesítésének, a társadalmi igazságosságnak és egyenlőségnek gazdasági lehetőségeit igyekezett megteremteni, ebben előbbrejutott és a tömegek szempontjából a gazdaságilag fejlettebb, nagy demokratikus hagyományokkal rendelkező kapitalista országokat is meghaladta, olyan egypoldalúság, amely — véleményünk szerint — az ott élőknek sem használ.

A harmadik ok, amely talán a „legkifizetődőbb” az antikommunista propaganda számára, az a szocialista országokban végbement válságokra és főleg a törvénytelenésekre való hivatkozás. Szolzszenyicin és az úgynevezett disszidensek megnyilatkozásai e tekintetben a baloldali értelmiségre nagy hatással voltak. Kevésbé zavarja ezt a propagandát, hogy közben Szolzszenyicinről kiderült: a pravoszláv nacionalista ideológia híve és ezen az alapon ítélt el minden haladó gondolatot Nyugaton is. Jellemző D. Szinyavszkijjal a pluralizmusról nemrég folytatott vitája, amely minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy semmi köze nincs azokhoz a nyugati baloldali értelmiségiekhez, akik a toleranciát reklamálják, nemcsak a politika, hanem az erkölcs nevében is. A létező szocializmus lejáratása ugyanis ma elsősorban erkölcsi alapon történik, de úgy, hogy ugyanezt az erkölcsöt nem szembesítik a kapitalista országok politikájával. Az etika és politika közötti régi vita felelevenítése tehát csak egy célt szolgál: bebizonyítani, hogy a szocializmus a „rossz birodalma”. A dolog primitív, de hatásos.

Mindezek után az antikommunista propaganda egyik fő érve, hogy bebizonyítsa: a szocializmusnak nincs megújulási lehetősége, ezért e manipuláció kész figyelmen kívül hagyni az utolsó negyedszázad tapasztalatait és meglegszik annak ismétlésével, ami a dogmatikus politikát jellemezte. Legfeljebb azt teszi, hogy saját kliséjének hitelesítése érdekében a szocialista építés mai ellentmondásait és gyengeségeit is felsorolja, ezek ismertetésére használja fel a „belső ellenzék” és az emigrációt. Egyik kedvelt eszköze a szocialista országok szembeállítás, a nemzeti vagy nemzetiségi kérdés és a szocialista építés eltérő vonásainak emlegetésével. E közben ez a propaganda nem veszi észre, hogy önellentmondásba kerül, mert a feltételezett mozdulatlanságot a szocialista országokban végbemenő változásokkal és a fejlődési különbségekkel is alá akarja támasztani.

Ezzel a nagyon vázlatos elemzéssel — amelyhez felhasználtuk régebbi munkáink tanulságait is — azt akartuk bizonyítani, hogy a nyugati világ az elmúlt 10—15 esztendőben eszmei szempontból jelentősen változott, s ma a konzervativizmus uralkodó helyzetbe jutott, a baloldali gondolkodás pedig defenzívába került.

HAZAI ÁLLÁSPONTOK ÉS VITÁK

Kérdés, hogy Magyarországon miképpen érzékeljük a világban végbemenő ideológiai változásokat, és hogyan reagálunk rájuk, illetve, hogy a saját, belső fejlődésünkben levonható eszmei következtetéseket miképpen vetjük össze a világfolyamatokkal.

Magyarország kivételes helyzetben van, több szempontból is. 1956 után olyan reformokat vezetünk be, amelyek a szocializmus építésének megújítását célozták, s ezt a változást az ország közvéleménye üdvözölte, de objektívebb külföldi ellenfeleink is ismerték. Arra törekszünk, hogy legyen a korszerűsítés folyamatos, még ha megtorpanások és ellentmondások lépnek is fel, tehát nyitottak vagyunk a fejlődés új tendenciáira és az ezeket felismerő reformokra. Végül kivételes helyzetben vagyunk azért is, mert lehetőségünk van, hogy a kapitalista és szocialista világban végbemenő folyamatokat egyaránt figyelemmel kísérhessük, egybevethessük és saját fejlődésünkre következtetéseket vonhassunk le. Ez a helyzet persze gyakran kivételes nehézségekkel is jár.

Ha most már azt vizsgáljuk, hogy kulturális életünk hogyan válaszol ezekre a lehetőségekre, azt állapíthatjuk meg: a tudomány reagált a leginkább adekvát módon a politika megújító programjára. Elég arra utalni, hogy a közgazdaságtudomány a maga eszközeivel hozzájárult a gaz-

dasági mechanizmus reformjának kidolgozásához, és hogy azóta is szoros együttműködés alakult ki a gazdaságpolitikai vezetés és a tudományos kutatás között a helyzet felmérésében és a fejlesztési alternatívák kidolgozásában. A társadalmi helyzet fejlődésének, a struktúra átalakulásának figyelemmel kísérését és egyes társadalmi, szociálpolitikai kérdésekben a döntések előkészítését is segítette a szociológia. Hasonlót mondhatunk el a jogtudományról, különösen a közgazgatás vagy a gazdasági jogalkotás továbbfejlesztése szempontjából. E példák közül az derül ki, hogy a tudományos kutatás élt azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a Tudománypolitikai Irányelvek biztosítottak számára, tehát hozzájárult a valóság feltárásához, s ezzel együtt a döntések előkészítéséhez. Ez még akkor is igaz, ha időnként ellentétek merülnek fel a két tevékenységi szféra között, ami nemcsak azzal magyarázható, hogy a nézetek különböznek, hanem azzal is, hogy más a tudomány és a politika működési köre, jellege és felelőssége.

Éz az aktív magatartás egyes társadalomtudományokban az ideológiával szemben óvatossággal vagy éppen elutasítással párosult, főleg azért, mert a reformokat féltették a megmerevedett ideológiától. Ismeretesek olyan példák is, amikor a politika és a tudomány tényezői között szoros volt ugyan a kapcsolat, de ez nem vitt közelebb a megalapozott helyzetértékeléshez. A reform 1972 utáni megtorpanása azonban nem csupán tudati tényezőktől függött, hanem elsősorban a hazai gazdasági és társadalmi ellentmondásoktól és a bennünket körülvevő gazdasági-politikai környezet megváltozásától. Az 1972 utáni fejlődés egyébként azt is bizonyította, hogy nem szabad lemondani az ideológia lehetőségeiről a reformfolyamatok előmozdítása szempontjából. 1956 után a politika és ezzel együtt az ideológia volt a kezdeményező mind a szocialista társadalom konszolidálásában, mind a megújítás elindításában, s a politika tekintetében ugyanezt mondhatjuk a hetvenes évek végén a „radikális” reform továbbfejlesztéséről. Érdemes az ideológiai tényezőkre felfigyelni más szempontból is: a „radikális” reformok követelői sem mentesek az ideológiai állásfoglalásoktól, s az utóbbi időben azt figyelhetjük meg, hogy éppen a gazdasági gondolkodásban jelentkező ideológiai vákuumot akarják kihasználni, hogy a politikai pluralizmust hirdessék meg.

Az így kialakult vitákat is tekintetbe véve, azt állapíthatjuk meg, hogy a politika és a tudomány között az elmúlt negyedszázadban szoros, sokoldalú, vitában formált együttműködés alakult ki, amely a gazdaság, a politika és a tudomány fejlődését eredményezte.

Nem ugyanez a helyzet a kultúra más szféráiban. A hatvanas évek végéig úgy tűnt, hogy az irodalom és más művészeti ágak készek a szocialista megújulást sajátos eszközeikkel támogatni. Elég, ha arra gondolunk, hogy a hatvanas évek elején már újból jelen voltak az irodalmi életben Németh László, Illyés Gyula, Déry Tibor, és hogy a középnemzedék sok tagja olyan művekkel lépett fel, amelyek nehéz történelmi problémákkal néztek szembe, de abban a reményben, hogy a szocializmus le tudja gyűrni a múlt hibáit és sok mindenben újat kezdhet.

Még a gazdasági mechanizmus reformja előtt — sőt mondhatnám azt is, hogy szinte a konszolidáció megindulásakor — jelentkezett az irodalomban egy olyan tendencia is, amely féltette a szocialista eszményeket a kispolgáriságtól, attól, hogy az anyagi javak keresése elvonja a figyelmet az erkölcsi és szellemi értékektől. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert gyakran mondják, hogy a gazdasági mechanizmus reformjának bevezetése után alakultak ki az irodalomban a gazdaságot és erkölcsöt szembeállító nézetek. Az aggodalom a „tűztáncosoknál” éppúgy jelentkezett, mint a volt népi íróknál, s annak jogosságát nem is lehetett tagadni. A kérdés végig az maradt, hogy a gazdasági élet átalakulása, az érdekviszonyok előtérbe kerülése, az életszínvonal emelkedése szükségszerűen negatív erkölcsi jelenségekhez kell-e vezetessen, és milyen eszközökkel lehet az ilyeneket megakadályozni vagy korlátozni.

A hetvenes években az irodalmi-művészeti életben differenciálódás jött létre. Kibontakoztak olyan kísérletek, amelyek a hazai avantgarde felújítását vagy a nyugati neoavantgarde követését tűzték ki célul a korszerűség jegyében. A kísérletek egy része az irodalom vagy más művészeti ágak jelrendszerét akarta megváltoztatni, és ilyen módon belső műhelymunkának tekinthető. A probléma ott kezdődött, amikor ezek a törekvések egyeduralmat követeltek maguknak, és ki akarták szorítani a kritika segítségével és egy szűk értelmiségi réteg pressziójával

a realista irányzatokat. Évekig már-már szinte a tradicionalizmus vagy éppen a dogmatizmus megnyilvánulása volt a realizmus mellett állást foglalni. Ezt a „kísérletező” irodalmat és művészetet az a veszély fenyegeti, hogy elszakad a közönségtől s ezt némelyek érzékelik is, s ezért a kísérletezést a politikai ellenzékiséggel akarják összekapcsolni.

A hetvenes években a realista irányzatok részben a dokumentarizmus vagy a groteszk, vagy legalábbis az ironikus történet- és életszemlélet útját választották, de mindenképpen az éles kritikai megítélést tartották szükségesnek a magyar múlt és jelen bemutatása kapcsán. Ezt a tendenciát a nyolcvanas évek elejére szinte általános negativizmus váltotta fel, amely most már nemcsak az ötvenes éveket ítélte el, hanem az 1956 utáni fejlődést is. A megítélés a mindennapi élet szintjén, a mindennapiság felidézése alapján történik, és lényegében véve azt sugallja, hogy a szocialista társadalom élete szürke és érdektelen, nem tudja megoldani az egyén és a közösség nagy problémáit, nem ad perspektívát a jövőre.

Vannak a kritikai vonulatnak olyan — főleg dokumentarista — változatai, amelyek nem elégszenek meg a „mal du siècle” filozofikus érzékeltetésével, hanem a politikát veszik célba olyan konkrét kérdésekben, mint a demográfiai helyzet alakulása, az öngyilkosság, az alkoholizmus vagy általában a társadalom erkölcsi állapota.

Összekötődik ez a kritika azzal a szembeállítással is, amely rendkívül tetszetős és irodalmi körökben különösen hatásos, hogy tudniillik a viszonylagos anyagi jólét megrontja az erkölcsöket, és hogy erre elsősorban azért kerül sor, mert a demokrácia nem érvényesül kellőképpen. Ez a leegyszerűsítés alkalmas arra, hogy a különböző okokból megnyilvánuló elégedetlenséget egy irányba terelje és ellenzékiséget tápláljon. Természetesen a politika felelős azért, hogy az ország gazdasági, társadalmi, sőt erkölcsi viszonyai a szocialista vagy legalább a humanus értékrend irányában fejlődjenek. A kérdés csak az, hogy milyen mértékben állnak rendelkezésre azok a gazdasági és egyéb eszközök, amelyek a gyorsabb változást segíthetik, és milyen a társadalom egyes rétegeinek tudati állapota, vállalják-e a változtatást. Itt nem árt tekintetbe venni más, többek között a fejlett kapitalista országok tanulságait is, amelyek azt bizonyítják, hogy nincs egyenes összefüggés gazdaság, demokrácia és erkölcs között. Nem is szólva arról, hogy sajnos napjainkban nem az általános és dinamikus anyagi gyarapodás időszakának erkölcsi problémáit veti föl a valóság.

Az 1956 utáni fejlődés minden józan ember előtt bebizonyította: a Magyar Szocialista Munkáspárt politikája következetesen arra törekedett, hogy gyarapítsa az országot, fejlessze a termelést, emelje az életszínvonalat, terjessze a kultúrát, mégpedig az igazi értékeket. Gyakran hasonlítanak bennünket össze a fejlett kapitalista országokkal, és az összehasonlítás anyagi szempontból természetesen számunkra nem előnyös, de ne felejtjük el, hogy nálunk nemcsak a gazdaság fejlődött, gyökeresen megváltozott a társadalom és az emberek millióinak életmódja. A nagy változások ellentmondásokat hoznak felszínre, s a kérdés, miként tudja ezeket kezelni nemcsak a politika, hanem az irodalom is. Joggal mondhatjuk, hogy kísérletező társadalomban élünk, amelyben születtek eredmények és ezekre építeni kell, de vannak hibák és ellentmondások is, és ezt tudva kell továbbjutni. Az irodalom egy része ezt az összetettséget nem érzékeli, s különösen nem a fiatalabbak, akik számára nem is adatott meg a történelmi tapasztalás.

Ebben a helyzetben roppantul fontos, hogy a múltról, a közelmúltól is hiteles képet adjunk, és tapasztalatainkat nemzetközileg is értékeljük. A kétfajta összehasonlítás reális helyzetérzékelést tehet lehetővé — s erre nagy szüksége van a művészi alkotómunkának is, ha nem akar szűk műhelyekben maradni. Nem arról van szó, hogy a politika valamiféle legitimációt keresne a művészi alkotásokban, erre nincs szüksége. Csak zárójelben mondom, hogy a kapitalista társadalom uralkodó osztálya erről már régen lemondott, s ennek ellenére uralkodó osztály maradt. Másról van szó: a művészetek társadalmi funkciójáról, arról, hogy az emberek öntudatra ébredését s ezzel együtt egyén és kollektíva értelmesebb életének kialakítását segítsék. Ha ebben politika és a művészet együtt tudnak működni, akkor nincs szükség sem a művészet „átpolitizálására”, sem a művész antikomformizmusának mindennapi bizonyítására. Mindenesetre ma Magyarországon nagy esélye van annak, hogy érvényesüljön a művésze-

tek viszonylagos autonómiája, ha azok tényleges funkcióikat akarják ellátni, és nem kívánják antikomformizmusukat azzal bizonyítani, hogy felújítják a romantika kliséit.

Sokan hivatkoznak arra a magyar és a közép- és kelet-európai elmaradásra, mint a mai bajok forrására. A történelmi elmaradást természetesen tekintetbe kell venni akkor, amikor a jelenlegi helyzet ellentmondásait vizsgáljuk, de semmiképpen sem lehet egyetérteni azzal, hogy az felmentésre vagy elmarasztalásra szolgáljon; ez az elemzésnek csak egyik tényezője lehet. Külön is helyteleníteniünk kell, ha ezt a „nyomorúságot” némelyek arra használják fel, hogy a történelmi tragikum vagy a nemzeti szerencsétlenség tudatát táplálják. Az elmúlt évtizedek nemzetközi tapasztalatai fényesen bizonyítják, hogy az elmaradás nagyon is viszonylagos, Az Egyesült Államok vagy Japán XX. századi és főleg 1945 utáni előretörése azt mutatja, hogy az olyan úgynevezett organikus fejlődésen keresztülment országokat is túl lehet haladni, mint amilyen Franciaország vagy Anglia volt. Az is tudjuk, hogy az elmaradottságnak különböző fokai vannak Európában vagy Ázsiában, esetleg Dél-Amerikában, és a fejlődés lehetőségei viszonylagosak. Mindezek után teljesen indokolatlannak tartom az elmaradottság abszolutizálását, akár a gazdaság és a társadalom, akár a demokrácia és a kultúra kérdéseiről van szó.

A közép- és kelet-európai helyzethez hozzátartozik a bonyolult nemzeti és a nemzetiségi problematika. Az elmaradt gazdasági-társadalmi fejlődés miatt Európának ebben a részében később alakultak ki a nemzeti államok, a kusza etnikai viszonyok következtében pedig az államok egy részében több nemzetiség lakik. Hosszú ideig a magyar uralkodó osztály irányított egy olyan soknemzetiségű államot, amely 1918 után szétesett, és amelyből különböző nemzeti államok jöttek létre. Ugyanakkor az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásával a magyar etnikum jelentős része — csaknem 40 százaléka — nem Magyarország területén található. A történelmi múlt és a mai etnikai viszonyok ellentéteket kelthetnek a közép- és kelet-európai nemzetek között, ha azok nem találják meg a közös érdekeiket és nem ezeknek az alapján alakítják akár az államok közötti kapcsolatokat, akár a nemzetiségi politikát.

Józan ésszel nem lehet kifogásolni, hogy él a szolidaritás érzése a hazánk területén élő és az azon kívül lakó magyarok között, s azt sem, hogy a magyar irodalomban és általában a kulturális életben természetes érdeklődés mutatkozik a határokon kívül élő magyarság sorsa és kultúrája iránt. Még azt is természetesnek tartom, hogy ha a magyar nemzetiségeket sérelem éri, akkor a jószomszédi viszony, a népek közötti együttműködés erősítése és nem utolsósorban a szocializmus közös céljainak megvalósítása érdekében erre megfelelő formában reagáljunk. Konfliktus akkor támad, ha egyesek ezt a nemzetközileg egyáltalában nem könnyű kérdést arra használják fel, hogy a közvéleményt szembeállítsák a magyar politikai vezetéssel. Az eljárás roppant egyszerű: ha valahol valamilyen sérelmet észlelnek, annak orvoslását a magyar kormányzattól kéri számon, függetlenül attól, hogy ehhez rendelkezésre állnak-e a megfelelő eszközök. Ha ehhez még felhasználják az irodalom presztízsét is, akkor már teljesen világos, hogy milyen belső ellentétek alakulhatnak ki. Az ilyen politizálás elleni fellépés a kijózanodást kell hogy segítse: rá kell hogy ébresszen mindenkit arra, hogy melyek a közép-, kelet-európai helyzet tényleges jellemzői etnikai szempontból is, milyen ellentmondásokkal találjuk szemben magunkat, nemcsak etnikai okból, hanem a gazdasági-társadalmi változások következményeként is, hogy meddig jutottunk el a szocialista államok közötti együttműködésben. A fő kérdés az: hogyan lehet a gazdasági, politikai, kulturális együttműködéssel segíteni abban, hogy a népek és nem utolsósorban az értelmiségiek közelebb kerüljenek egymáshoz. Azt a munkamegosztási törekvést el kell vetni, amely egyik oldalon a külföldi magyarság sorsa iránti aggodást az írók feladatának tartja, az együttműködés gyakorlati megvalósítását a szomszédos államokkal pedig kizárólag a politikai vezetésre hárítja. Ez a kérdés egyébként felhívja a figyelmet arra is, hogy vajon jó-e a magyar értelmiség egy részének helyzetértékelése, tudja-e, hogy milyen Magyarország nemzetközi súlya és melyek a lehetőségei.

De itt kell szólnunk a történelemszemlélet alakulásáról. A történettudomány az elmúlt negyedszázadban arra törekedett, hogy objektív képet adjon a magyar történelem különböző periódusairól, így a XX. század egyes időszakairól is. Ma akár a Tanácsköztársaságról, akár a Horthy-

rendszerrel, akár az 1945 utáni fejlődésről van szó, nem lehet azt állítani, hogy a történetírás az aktuális politika apologetikáját akarná szolgálni. Bemutatjuk a belső magyarországi erőviszonyok alakulását, a gazdasági, ideológiai, politikai fejlődés jellemzőit, s mind gazdagabban azokat a nemzetközi fejleményeket is, amelyek hazánk sorsát meghatározták. Erről a közvélemény, sőt az irodalom egy része is alig hajlandó tudomást venni, ellenben régebbi nézeteket újít fel főleg annak bizonyítására, hogy a kommunisták tévedtek egyes események megítélésében.

„Hitler utolsó csatlósa” — ez volt 1945 után a nemzetközi és nemcsak a kommunista köztudatban a megítélés Magyarországról. Kétségtelen, hogy ebben a sommás megítélésben sok az igazságtalanság. Történetírásunk és ennek nyomán a politika is nagyobb jelentőséget tulajdonít ma az ellenállás különböző formáinak és árnyaltabban magyarázza a fasizmusmal való katonai szembefordulás meghiúsulásának okait, anélkül, hogy a magyar uralkodó osztály felelősségét elmosná. Van-e okunk ezek után elvetni a magyar és a külföldi történetírás objektív megítélését s megpróbálni teljesen szubjektív alapon megítélni országunk, a magyar hadsereg részvételét a Szovjetunió elleni háborúban? Segítjük-e ezzel a magyar népet a reális történet-szemlélet kialakításában és a mai helyzet értelmes megítélésében? Nem érdektelenek persze a személyes visszaemlékezések, de ezeket történelmi leckéknek tartani legalább is túlzás, arról nem is beszélve, hogy közülük a „hamis tudatot” táplálja.

Vagy itt van az ötvenes évek dolga. Ha elolvassuk a különböző, ma záporozó nyilatkozatokat, úgy tűnik, mintha ebben az időben mindenki áldozat lett volna. Ebben persze van igazság, ha azt mondjuk, hogy a politikai vezetés megtévesztette az embereket. Tegyük hozzá, csak helyeselni lehet, ha a személyi kultusz bűneit leleplezzük, nemcsak a történelem megismerése miatt, hanem azért is, hogy figyelmeztetésül szolgáljanak a ma és a holnap számára. De vajon elfelejthetjük-e, hogy 1945, sőt 1949 után is sok ember számára Magyarországon valóban új társadalom épült. Ebben az időben került sor a társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatására s ez olyan jó, amelyet elfelejteni nem szabad, mert ismét csak nem pusztán a történet-szemléletet tesszük irreálissá, hanem a jelenlegi helyzet megítélését és egész értékrendszerünket megingatjuk.

Az egyoldalúság jelentkezik egyébként a hatvanas vagy a hetvenes évek bemutatásánál is, most már főleg az újabb nemzedék életérzésének tükröztetésében. Olyan szépirodalmi munkák vagy filmek jelennek meg, amelyek azt bizonygatják, hogy 1956 után a sivárság uralkodott Magyarországon. Ez a nihilista történet-szemlélet azért is aggasztó, mert egyeduralkodó akar lenni, kisajátítva magának két kulcsfogalmat, a modernizmust és a nonkonformizmust.

Lehetne persze erre azt mondani, hogy miért foglalkoztatják ezek a jelenségek a politikát? Valóban elhanyagolhatóknak tekinthetnénk, ha nem lennénk meggyőződve arról, hogy kefl az irodalom és a művészet, nemcsak néhány embernek, hanem az emberek többségének. A fejlett kapitalista országokban a nagy tömegek művelődését az iskolán kívül a tömegtájékoztató eszközök és a kulturális ipar befolyásolják s tudjuk, hogy a tömegkultúrában nincs igazi pluralizmus, a kapitalista társadalom apologetikája a maga pórségében jelentkezik, gyakran antikommunizmussal fűszerezve. Pluralizmus van az úgynevezett magas kultúrában, amely azonban elsősorban az értelmiség szűk rétegeit érdekli, s e tekintetben az államnak nem kell elköteleznie magát: ezek a produkciók nem érintik közvetlenül a politikát s finanszírozásuk az esetek többségében nem is állami eszközökkel történik. Mi a legnagyobb értékeket szeretnénk terjeszteni állami anyagi támogatással a legszélesebb rétegek körében. Ezért, tehát kulturális és nem kizárólag ideológiai okokból foglalkoztatnak az irodalom és a művészet olyan jelenségei, amelyeket sokan utasítanak el.

Végül szólnunk kell az elméletről. A világban és Magyarországon bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások, a nemzetközi és a hazai ideológia helyzet egyaránt indokolja azt, hogy megvizsgáljuk viszonyunkat a marxizmushoz. Lukács György gyakran mondta, hogy a marxizmus megújulásának két útja van: az alapítók tanításához szóló visszatérés és az elmúlt évtizedek tapasztalatainak és tudományos eredményeinek elméleti feldolgozása, s a két munka eredményeinek összevetése. Ami az első feladatot illeti, a hatvanas években úgy tűnt, mintha ez a módszer eredményeket hozna. Marx és Lenin munkásságának tanulmányozása ekkor

fénykorát élte az egész világon és nálunk is. Emlékezzünk Lukács Marxról és Leninről írt tanulmányaira. Ez az érdeklődés a hetvenes években lelohadt s a Marx-évforduló is inkább a teoretikusok körében váltott ki érdeklődést. Pedig közben az új konzervativizmus és az új jobboldal éppen azt próbálta bebizonyítani, hogy már Marx gondolatai is elhibáztak a társadalmi fejlődés megítélése szempontjából.

Ennél is nagyobb gondot okoz, hogy a mai tapasztalatok és tudományos eredmények elméleti általánosítása nem, vagy nem kellő hatékonysággal történik meg. Ennek oka részben az, hogy gyorsak a változások a valóságban és a tudományokban, de az is, hogy kevesen vállalkoznak szintézisekre, olyan áttekintésekre, amelyek nagy filozófiai kategóriákat vizsgálnak, vagy a fejlődés általánosabb tendenciáit. Visszatart ettől az is, hogy a szocialista országok fejlődése differenciálódott, s bizony jogos óvatosság tapasztalható az általánosításoktól, hiszen helyi tapasztalatokból kellene kiindulni.

Az ellenvetések mind jogosak, mégis szükség van az elméleti munka megújítására, ha nem akarunk megelégedni valamilyen szűk praktícizmussal. Márpedig az elmúlt néhány év éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy az állandó kísérletezés, az empiria, a praxis hangsúlyozása mellett szükség van az eszmei előzmények és következmények tisztázására és pedig nem a pusztán szűk elméleti munka, hanem az ideológia, tehát a nagy tömegeket mozgató alkalmazott elmélet szempontjából.

A kísérletezés jellemző ma a létező szocializmusra, s ha a kísérletezés bizonyos elemei ellentmondásba kerülnek a marxista elmélet alaptételeivel, akkor a feladat az, hogy az ellentmondások okait vizsgáljuk mégpedig a marxista elemzés módszereivel. Meggyőződésünk szerint a marxista elmélet bizonyos alapvető kategóriái — mint amilyen a gazdasági tényezők jelentősége a történelmi fejlődésben, az osztályok léte és az osztályharc, a társadalmi fejlődés gondolata, a társadalmi igazságosság és egyenlőség érvényesítése, a materialista természet- és emberszemlélet — megállják a helyüket, annál is inkább, mert a marxizmus alapítói hosszú történelmi fejlődés tapasztalataiból és tudós elődeik munkásságából szűrték le elméleti következtetéseiket. Ugyanakkor mihelyt konkrétan alkalmazni akarjuk e kategóriákat a valóság új fejleményeinek megragadására, elengedhetetlen egyrészt a komoly elméleti rekonstrukciós (sőt: sokszor regeneráló), másrészt a történelmi elemző munka vállalása.

Bizonyos: a szocializmus válságai, sőt kudarcai megtörik azt a naiv optimizmust, amely jellemez minden változást előkészítő mozgalmat és jellemezte a munkásmozgalmat is, s amely szerint a hatalom megszerzésével vagy akár a társadalmi viszonyok radikális átalakításával egyik napról a másikra meg lehet teremteni az új társadalmat, annak minden tevékenységi szférájában és vele együtt az új embert. A dogmatizmus ezt az utópiát tette magáévá, és kész volt a valóságon is erőszakot tenni, csak azért, hogy bebizonyítsa a leegyszerűsített elmélet maradéktalan alkalmazásának helyességét. Ma tudjuk, hogy ez nem lehetséges, a történelem realizmusból leckét adott.

A fejlődés lassúsága és ellentmondásossága nem jelenti azt, hogy nem kell új társadalom, amely megteremti az ember felszabadulásának körülményeit és feltételeit. Ezek közé nemcsak anyagiak, hanem tudatiak is tartoznak. Az ideológia minden társadalomban az eszmei kohéziót segíti elő azzal, hogy bizonyos eszméket és értékeket a többséggel megismertet és elfogadtat. Erről a kohéziós erőről mi sem mondhatunk le. A nemzetközi eszmei harc éleződése azt bizonyítja, hogy olyan ideológiára van szükség, amely lépést tart a fejlődéssel és választ ad a kor nagy kérdéseire. Ideológiai vákuum nincs: ha valahol nem a szocializmus eszméi jelentkeznek, mások tolokodnak helyükre — az eszmei zűrzavar dezorientál egyéneket és társadalmi csoportokat, s akadályozza nemcsak a tudati, de a gazdasági és társadalmi fejlődést is.

A marxizmus szemléletét és alapkategóriáit védve és továbbfejlesztve, egy nagy nemzeti és nemzetközi örökségnek folytatói vagyunk, mindennak, ami évszázadok óta az egész haladó gondolkodást táplálta a társadalom és az ember sorsának jobbrafordításában, s ennek tudatában kell a külső világgal és a saját belső problémáinkkal is szembenézni. Történelmi esélyünk van arra, hogy a múltba forduló világgal szemben a jövőt képviseljük — ha lehetőségeinket kihasználjuk.